94:[[061:7:077]:355.257.7=161.2](430)"1915/1918"
DOI https://doi.org/10.15407/nz2023.02.372

ДІЯЛЬНІСТЬ «УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАТИВНОЇ КУСТАРНОЇ СПІЛКИ» 1915—1918 РР. У ТАБОРІ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ РОСІЇ РАШТАТ (НІМЕЧЧИНА) ПІД ПРОВОДОМ МИХАЙЛА ПАРАЩУКА

Людмила ГЕРУС
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5931-3816
докторка історичних наук, кандидатка мистецтвознавства,
старша наукова співробітниця, завідувачка відділу,
Інститут народознавства НАН України,
відділ народного мистецтва,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ludmilagerus@gmail.com

Мета статті — розглянути діяльність «Української кооперативної кустарної спілки» у 1915—1918 рр. Першої світової війни, що була створена заходами Союзу визволення України у таборі Раштат (Німеччина) з числа ув'язнених-українців зі складу царської армії і ґрунтувалася на традиціях українського декоративно-ужиткового мистецтва; висвітлити внесок Михайла Паращука у становлення та розгортання роботи «Української кооперативної кустарної спілки»; з'ясувати вплив українського декоративно-ужиткового мистецтва на формування національної свідомості та патріотичної громадянської позиції військовополонених-українців.

Об'єктом дослідження є аспекти національної культурно-просвітньої роботи серед ув'язнених вояків-українців, які утримувались у таборі Раштат, а *предметом* — організаційні заходи та мистецькі практики «Української кооперативної кустарної спілки».

Джерельну базу статті склали світлини з архіву мистецтвознавця Олега Сидора, факти зі щоденника М. Паращука.

Методологія дослідження базується на застосуванні *історичного* та *біографічного методів*, а також *методу феноменологічного аналізу*.

Ключові слова: народне мистецтво, культурно-освітня робота, табір, полонені, Раштат, Союз визволення України.

Lyudmyla HERUS
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5931-3816
Doctor of Sciences in History,
Candidate of Arts(Ph. D), Head of Department,
The Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Departmentof Folk Art,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: ludmilagerus@gmail.com

ACTIVITY OF THE «UKRAINIAN COOPERATIVE CRAFT UNION» 1915—1918 IN A CZARIST ARMY OF RUSSIA PRISONER-OF-WAR CAMP IN RASTATT (GERMANY) UNDER THE LEADERSHIP OF MYKHAILO PARASCHUK

Introduction. Folk art is a phenomenon of material and spiritual culture that develops on the basis of heredity and preservation of tradition and reveals an ethnic character. In Ukraine, it held a special place and is one of the defining ways of being and establishing the national idea.

Article purpose — to consider the activity of the «Ukrainian Cooperative Craft Union» 1915—1918 of the First World War, which was created by measures of the Union for the Liberation of Ukraine in Rastatt camp (Germany) from Ukrainian prisoners who were in the tsarist army and was based on the traditions of Ukrainian decorative and applied art; to show Mykhailo Paraschuk's contribution to the creation and development of the «Ukrainian Cooperative Craft Union» work; to find out the influence of Ukrainian decorative and applied art on the formation of national consciousness and patriotic civic position of Ukrainian prisoners of war.

The objec to researc his aspects of national cultural and educational work among imprisoned Ukrainian soldiers held in the Rastatt camp and the subject is organizational activities and artistic practices of the «Ukrainian Cooperative Craft Union».

The article source base compiled photos from the archive of art critic Oleh Sydor and facts from Mykhailo Paraschuk's diary.

Conclusion.«Ukrainian Cooperative Craft Union» became a powerful weapon in the formation of national consciousness and patriotic public position of Ukrainian prisoners of war. This was made possible due to an effective system of cultural and artistic education and upbringing, a deep understanding of the traditions and synthetic nature of folk art, its role in the being of Ukrainians, as well as the professional knowledge (expertise) and pedagogical skill of its leader Mykhailo Paraschuk. Evidence of the high national self-awareness of the prisoners was the establishment of charitable funds, the funds of which went to support national educational work in the camps, to create monuments to those who died in captivity, as well as to all-Ukrainian humanitarian goals. Thousands of captured Ukrainians, having realized the Ukrainian national idea, after returning to their homeland took an active part in the Ukrainian revolution of 1917—1920.

Keywords: folkart, cultural and educational work, camp, prisoner of war, Rastatt, Union for the Liberation of Ukraine.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023

Вступ. Народне мистецтво — явище матеріальної і духовної культури, що розвивається на основі спадковості та збереження традиції й виявляє етнічний характер — в Україні посідає особливе місце і є одним з визначальних способів буття та утвердження національної ідеї.

Мета статті — розглянути діяльність «Української кооперативної кустарної спілки» у 1915—1918 рр. Першої світової війни, що була створена заходами Союзу визволення України у таборі Раштат (Німеччина) з числа ув'язнених-українців зі складу царської армії і ґрунтувалася на традиціях українського декоративно-ужиткового мистецтва; висвітлити внесок Михайла Паращука у становлення та розгортання роботи «Української кооперативної кустарної спілки»; з'ясувати вплив українського декоративно-ужиткового мистецтва на формування національної свідомості та патріотичної громадянської позиції військовополонених-українців.

Актуальність теми стверджує активізація творчого осмислення та інтерпретації художньої спадщини в кризові періоди історії України, зокрема цей процес набрав розвитку під час Революції Гідності та російської агресії проти України [1, с. 4—12].

Об'єктом дослідження є аспекти національної культурно-просвітньої роботи серед ув'язнених вояків-українців, які утримувались у таборі Раштат, а *предметом* — організаційні заходи та мистецькі практики «Української кооперативної кустарної спілки».

Джерельну базу статті склали світлини з архіву мистецтвознавця Олега Сидора, факти зі щоденника М. Паращука.

Однієї з перших спроб наукового опрацьовування питання налагодження культурно-просвітньої роботи серед ув'язнених вояків-українців, які утримувались у таборі Раштат, є ґрунтовна праця українського історика, педагога, громадського діяча Омеляна Терлецького [2], який був делегований Союзом визволення України для праці у просвітньому відділі цього табору.

Специфіку організаційної та культурно-просвітньої діяльності полонених вояків-українців у таборі Раштат у низці аналітичних праць розглянув український історик Ігор Срібняк [3; 4; 5].

Український мистецтвознавець Дмитро Степовик у монографічній праці розлого подав життя та творчість українського скульптура, громадського діяча М. Паращука, який виступив ініціатором й провідником заходів з впровадження у культурно-просвітню сферу табору військовополонених Раштат потенціалу українського народного мистецтва [6].

Життю, творчій та громадській діяльності М. Паращука присвятили книги тернопільські краєзнавці Михайло Ониськів та Богдан Хаварівський [7].

Попри певну увагу українських вчених до висвітлення діяльності мистецьких осередків полонених українців у таборі Раштат, сучасна російська збройна агресія проти України, яка триває від 2014 р., спонукає знову звернутися до теми осягнення складових джерел становлення української державності, у тому числі з'ясування у цьому процесі ролі народного мистецтва.

Застосування *історичного методу* дало можливість простежити становлення та діяльність «Української кооперативної кустарної спілки», виявити вплив на її діяльність суспільно-економічних чинників. *Біографічний метод* використано для визначення персонального внеску М. Паращука у заснування та розбудову «Української кооперативної кустарної спілки». *Методом феноменологічного аналізу* з'ясовується роль народного мистецтва у формуванні національної свідомості та патріотичної громадянської позиції військовополонених-українців.

Основна частина. Культурно-мистецька робота серед полонених українців російської армії у таборі Раштат, яку у роки Першої світової війни розгорнув Союз визволення України, залучивши наукові й творчі сили західноукраїнської й наддніпрянської інтелігенції, зосередилася, насамперед, в освітньо-професійній сфері. Підставою для такого підходу було прагнення уникати суперечностей у національних та політичних орієнтаційних площинах полонених, і ствердити перспективу просвітньої співпраці позаяк на початку ув'язнені сприйняли делегатів Союзу визволення України як «німецьких агентів», а їх діяльність у таборі — пропаганду, спрямовану на послаблення Росії. Проте кропітка тримісячна культурно-просвітня робота активістів Союзу визволення України дала свої результати. В середині серпня 1915 р. у таборі Раштат сталося перше згуртування свідомих полонених-українців у «Просвітньо-суспільне товариство», а 31 серпня була створена загальнотабірна організація «Центральний комітет»

Іл. 1. Михайло Паращук. 1907 р.

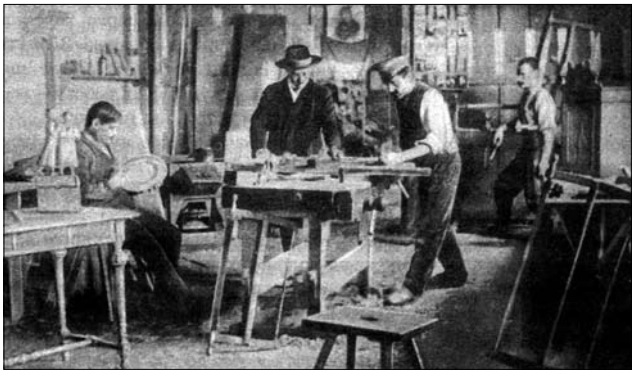

Іл. 2. Урок Михайла Паращука (у капелюсі) у різьбярській школі-майстерні «Української кооперативної кустарної спілки». 1916 р. Раштат, Німеччина. Опубл.: [6]

Іл. 3. Гончарська школа-майстерня «Української кооперативної кустарної спілки». 1917 р. Раштат, Німеччина. Архів О. Сидора

[4, с. 314]. «Центральний комітет» став «дуже корисною організацією для дальшого розвою громадського життя у таборі», завдяки якій багато в'язнів, «які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю» зробили вибір на користь українськості [2, с. 76].

Важливе значення для поширення української ідеї мало створення «Української кооперативної кустарної спілки», яку очолив Михайло Паращук (16.11.1878 с. Варваринці (нині Тернопільського р-ну Тернопільської обл.) — 24.12.1963 с. Баня Картова (нині Пловдивського округу), Болгарія) (іл. 1).

Перебуваючи у Відні, ще в липні 1915 р. М. Паращук отримав від Берлінської централі СВУ запрошення на посаду вчителя у табір військовополонених та дав на нього позитивну відповідь. Про місце знаходження табору М. Паращук мав дізнатися у Мюнхені. «Дістав я, — дізнаємося з опублікованих Д. Степовиком нотаток зі щоденника М. Паращука, — дня 9-го вересня лист, в якім вже було зовсім ясно сказано ціль конечної моєї присутності. Ходило тут іменно о те, щоб хоч трохи облекшити важке положення полонених … Отже, моїм завданням було їх згуртувати і навчити їх вирізувати ріжні вироби з дерева. Ціль: викликати в них і виховувати любов до краси, і навчити їх любові до рідного мистецтва. Ціль дуже гарна, а ще важніше — зв'язана з моїм фахом» [6, с. 59—60]. Зазначимо, що М. Паращук навчався в академіях мистецтв у Кракові (1893—1896), у Відні (1896—1900), Львівській політехніці (1901—1905), приватному ательє О. Родена та у приватній академії Р. Жюльєна в Парижі (1906—1909); у Мюнхені у приватному інституті декоративно-прикладного мистецтва викладав скульптуру (1908—1911, з 1909 — як професор) [8, с. 68—70].

Наступного дня, 10 вересня, скульптор вирушив до табору військовополонених Раштат, що був першим і до жовтня 1915 р. єдиним табором військовополонених українців царської армії в Німеччині, в якому Берлінська централа Союзу визволення України розпочала культурно-просвітню роботу. По прибутті на загальнотабірному вічі М. Паращук повідомив полоненим про мету свого приїзду та закликав бажаючих вступати на курси різьбярства, запевнивши у прагненні навчити всіх охочих такої роботи. М. Паращук досить добре розумів проблеми,

а також потреби полонених, оскільки не так давно, у 1913—1914 рр. сам був ув'язнений австрійською поліцією у концтаборі Телергоф, поблизу м. Зальцбург (нині Австрія).

Проте налагодження культурно-освітньої роботи в таборі ускладнювало питання самоідентифікації ув'язнених, більшість яких не усвідомлювала себе українцями у етнічному і тим більше національному вимірах. «Позбавлена всякого національного почування, всяких національних ідеалів, ця маса чула себе чужою для української справи й не хотіла спілки з українством». Натомість Російська держава ідентифікувалася у них з поняттям руського народу, де для українства не було місця. Широкий загал полонених вважав українство «чужою видумкою, а власне німецькою, яку видвигнено на те, щоби нашкодити Росії» [2, с. 84].

Як свідчить запис М. Паращука в щоденнику від 11 вересня 1915 р., «знайшлись люди, які вирізування з дерева всіляких предметів почали вмішувати в політику і т. д. Кожного, хто вирізував з дерева, почали вважати зрадником національної справи. Страшили людей судом, шибеницями і т. д. Се робили люди такі, що самі нічого не хтіли робити і від спання вже ледве ходили. [...]. Доходило до того, що деякі божеволіли, боячись шибениці» [6, с. 61].

Незважаючи на складні обставини, деморалізацію в'язнів відсутність порозуміння в адміністрації, вже наприкінці вересня, в одному з бараків скульптор улаштував різьбярську майстерню та розпочав навчання для усіх бажаючих опанувати різьблення. Дехто з його учні навіть не вмів стругати дерево, але прагнув різьбити. М. Паращук терпеливо навчав спочатку користуватися інструментом, виготовляти заготовки, надавати їм форми, згодом різьбити. Навчання та праця у майстерні розподілялася відповідно до рівня вправності учнів. Таким чином столи та полиці майстерні поступово заповнилися виробами, як простими, вжитковими, так й вибагливими, мистецькими [6, с. 61] (іл. 2; 3).

Вже в середині листопада 1915 р. комісією Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштату, було відзначено високий мистецький рівень робіт полонених, які працювали в майстерні. «Успіх був надзвичайний. Ніхто не вірив, що в такім короткім часі можна добитись таких результатів. [...] Тепер моя робота йде знов до кращого. Учні при-

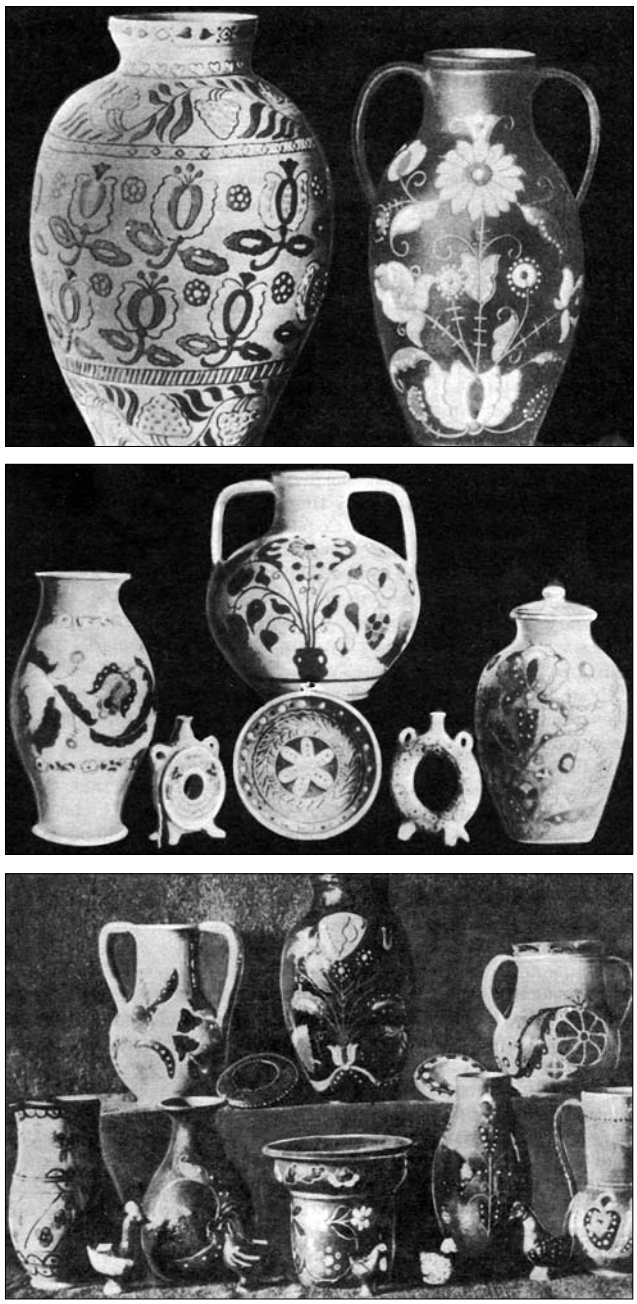

Іл. 4, Іл. 5, Іл. 6. Декоративно-ужиткові вироби. Гончарська майстерня-школа «Української кооперативної кустарної спілки». 1917 р. Раштат, Німеччина. Опубл.: [6]

ходять щораз нові і в дружбі зі старими працюють досить добре» — писав М. Паращук у щоденнику [6, с. 63].

У листопаді 1915 р. зусиллями М. Паращука різьбарська майстерня була реорганізована в «Українську кооперативну кустарну спілку». На початку спілку склали 25 осіб, згодом 45—65 осіб [3, с. 61]. Окрім виготовлення декоративно-ужиткових предметів спілка налагодила їх збут у Раштаті, Карлсруе, Штутгарді та інших містах [6, с. 64]. У груд-

Іл. 7. Декоративна тарілка. Гончарська майстерня-школа «Української кооперативної кустарної спілки». 1918 р. Раштат, Німеччина. Колекція Мирослава і Марії Лабуньків, США. Опубл.: [9]

Іл. 8. Кредене. Різьбярська майстерня-школа «Української кооперативної кустарної спілки». 1917 р. Раштат, Німеччина. Архів О. Сидора

ні 1915 р. було ухвалено статут «Української кооперативної кустарної спілки» До статуту було внесено, зокрема, правила розподілу прибутків товариства з власної діяльності, що давало змогу членам Спілки діставати прибуток, а також отримувати необхідні для роботи матеріали й сировину [3, с. 61].

Статут табірної спілки, водночас, надав учителеві мистецтва більше повноважень: «виключив, — як записав М. Паращук у щоденнику, — провід красних штук в школі і робітні. Його фахові вказівки мусять виконувати всі працюючі в робітні та поза нею і провідники кустарних робіт. Він входить до складу оціночної комісії і його голос є рішаючий при оцінці кустарної вартості виробів» [6, с. 67—68].

У 1916 р. у таборах культурно-освітня робота пожвавилися. Ці зрушення стосувалися й «Української кооперативної кустарної спілки». На початку 1916 р. М. Паращук взявся за упорядження гончарської школи-майстерні і, щоб прискорити її відкриття він разом з полоненими виконував підсобні роботи: носив пісок, глину, мурував, рубав дрова і т. ін. М. Паращуку вдалося переконати табірну комендатуру в доцільності й економічній вигідності існування гончарської майстерні та отримати від німецької адміністрації частину коштів [6, с. 64].

З другої половини 1916 р. гончарська школа-майстерня розпочала роботу. Серед полонених було багато гончарів зі східних регіонів України. Вони продовжили традиції українського гончарства у вироблених у майстерні глечиках, куманцях, тарілках, сільницях, попільницях, що виявилося у формах та декорі (іл. 4; 5; 6). Гончарі виліплювали також традиційні глиняні свищики та анімалістичну скульптуру — півників, качечок, голубів тощо [6, с. 66]. Прикладом виконаних у гончарській майстерні робіт є декоративна тарілка, що зберігається у приватній колекції М. і М. Лабуньків у США [9, с. 34] (іл. 7).

Досягнення гончарської школи-майстерні висвітлював табірний часопис «Розсвіт», який повідомляв, що в майстерні полоненими було виготовлено й обпалено 70 гончарських виробів і це внесло «живу струю в серця полонених. Стиль видержано при малюванню — український, живий, коли дивитися на нього, то бачиш свій народ, чуєш його життє, його духовий напрям» [10].

М. Паращук всіляко підтримував ініціативи своїх вихованців, вивчав запропоновані ними ескізи розписів та заохочував їх до творчості. Згодом, зважаючи на успіхи учнів, скульптор запровадив виготовлення фігурних різьблених з дерева та ліплених з глини композицій. З цією метою щотижня спільно для

різьбярської та гончарської шкіл-майстерень він викладав курс основ скульптури. Результатом спільних зусиль вчителя та учнів стали різьблені з дерева композиції: «вершник на коні», «дівчина з голубами», «пара волів з погоничем і орачем», «свічник у вигляді постаті жінки з чашами у піднятих руках». Учні вчилися моделювали скульптури з глини [6, с. 66].

На початку 1916 р. «Українська кооперативна кустарна спілка» остаточно зорганізувалася й мала такі майстерні-школи: різьбарства, малярства, малювання, моделювання, гончарства (іл. 8). У різьбарській майстерні полонені виготовляли бандури, сопілки, церковні предмети (люстра, оклад Євангелії, древка корогв, напрестольний хрест). Учні малярської та різьбарської майстерень брали участь у створенні іконостасу таборової церкви, виготовляли декорації для вистав таборового театру, у гончарській майстерні для потреб театру змоделювали бюсти Тараса Шевченка та Івана Франка [6, с. 66; 3, с. 61].

Декоративно-ужиткові вироби членів «Української кооперативної кустарної спілки», особливо керамічні, користувалися попитом у мешканців надрайнських земель Німеччини. Продаж виробів приносив таборові додаткові прибутки. Зазначимо, що саме прибутки цього та інших кооперативів сприяли заснуванню українського таборового театру, а також матеріально підтримували таборові часописи, школи і бібліотеки.

Проводом українських громад таборів М. Паращуку було доручено розробити проєкти і виготовити макети пам'ятників для встановлення їх в Раштаті і Вецлярі на братських могилах померлих полонених українців [6, с. 66].

Припинення 31 липня 1918 р. діяльності Союзу визволення України спричинило пошук нових форм культурно-освітньої роботи у таборових громадах полонених. Зусиллями М. Паращука було відновлено роботу «Української кооперативної кустарної спілки», зокрема, успішно провадила свою діяльність майстерня-школа гончарства, в якій за вересень 1918 р. було виготовлено 348 предметів: тарілок, глечиків, ваз, чайних сервізів тощо) [5, с. 6] (іл. 9).

Висновки. «Українська кооперативна кустарна спілка» завдяки дієвій системі культурно-мистецької освіти та виховання, глибокому осмисленню традицій та синтетичної природи народного мистецтва, його ролі у бутті українців, також професійним знанням та

Іл. 9. Декоративно-ужиткові вироби в інтер'єрі помешкання Михайла Паращука, с. Баня Картова, (нині Пловдивського округу), Болгарія. 1963 р. Архів О. Сидора

педагогічному хисту її провідника Михайла Паращука стала потужною зброєю в розбудові національно-просвітньої роботи в таборах, сприяла формуванню національної свідомості та патріотичної громадянської позиції військовополонених-українців. Свідченням високої національної самосвідомості полонених стало заснування благодійних фондів, кошти з яких йшли на підтримку культурно-просвітньої роботи в таборах, на створення пам'ятників померлим у полоні, а також на загальноукраїнські гуманітарні цілі.

«Українська кооперативна кустарна спілка» надала можливість полоненим отримати перспективну цивільну професію, як і інші таборові кооперативи, стала практичною школою споживчої кооперації.

Революційні події 1917 р. у Російській імперії змінили ставлення полонених до головного політичного питання Платформи Союзу визволення України — набуття Україною статусу незалежної держави. У таборах започаткувався січовий рух, який за короткий час згуртував національно-свідомих полонених. Тисячі полонених українців, усвідомивши українську національну ідею, після повернення на батьківщину, взяли активну участь в українській революції 1917—1920 років.

1. Герус Л. Роль народного мистецтва у консолідації суспільства в умовах кризових ситуацій. *Народознавчі зошити*. 2019. № 1 (145). С. 4—12.
2. Терлецький О. *Українці в Німеччині 1915—1918: історія української громади в Раштаті*. Київ; Ляйпциґ, 1919. Т. 1. 429 с.
3. Срібняк І. Мистецькі осередки полонених українців у таборі Раштат (друга половина 1915—1916 рр.). *Вісник*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». Київ, 2014. Вип. 5 (123). С. 59—62.
4. Срібняк І. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915—1917 рр. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2014. № 6 (120). С. 309—324.
5. Срібняк І. Створення та діяльність Комітету культурної помочі українцям у Німеччині у таборі Раштат (друга половина 1918 р.). *Київські історичні студії*. Київ, 2017. № 1 (4). С. 3—8.
6. Степовик Д. *Скульптор Михайло Паращук: життя і творчість*. Едмонтон; Торонто; Київ, 1994. 227 с.
7. Ониськів М., Хаварівський Б. *Українець Михайло Паращук: Ровесник болгарської волі, Страдник нашої долі*. Тернопіль, 2003. 176 с.
8. Герус Л., Паска Б. Паращук Михайло Іванович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 3: П—С. Івано-Франківськ; Львів: Манускрипт, 2020. С. 68—70.
9. Декоративна тарілка з гончарної майстерні-школи Михайла Паращука. 1918 р. Раштат (з колекції М. і М. Лабуньків). *Нотатки з мистецтва*. Філадельфія: накладом відділу Об'єднання мистців-українців в Америці. 1989. Ч. 29. С. 34.
10. Новість у таборі. *Розсвіт: часопис полонених громади «Самостійна Україна»*. 1917. 17 лютого. Ч. 8 (73).

REFERENCES

Herus, L. (2019). Folk decorative and applying art role in the cultural consolidation of ukrainians in crisis period. *The Ethnology notebooks, 1 (145)*, 4—12 [in Ukrainian].

Terletsky, O. (1919). *Ukrainians in Germany 1915—1918: the history of the Ukrainian community in Rastat* (Vol. 1). Kyiv; Leipzig [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (2014). Art centers of Ukrainian prisoners in the Rastat camp (second half of 1915—1916). *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Seriia «History», 5 (123)*, 59—62 [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (2014). National-organizational and cultural-educational activity of captured Ukrainians in the Rastatt camp (Germany) in 1915—1917. *Severyan Chronicle, 6 (120)*, 309—324 [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (2017). Creation and activity of the Committee of Cultural Assistance to Ukrainians in Germany in the Rastatt camp (second half of 1918). *Kyiv historical studios, 1 (4)*, 3—8 [in Ukrainian].

Stepovyk, D. (1994). *Sculptor Mykhailo Paraschuk: life and creativity*. Edmonton; Toronto; Kyiv [in Ukrainian].

Oniskiv, M., & Khavarivskyi, B. (2003). *Ukrainian Mykhailo Paraschuk: Peer of the Bulgarian will, Sufferer of our fate*. Ternopil [in Ukrainian].

Herus, L., & Paska, B. (2020). Parashchuk Mykhailo Ivanovich. *Western Ukrainian People's Republic 1918—1923. Encyclopedia: To the 100th anniversary of the formation of the Western Ukrainian People's Republic* (Vol. 3: P—S, pp. 68—70). Ivano-Frankivsk; Lviv: Manuscript [in Ukrainian].

(1989). Decorative plate from Mykhailo Paraschuk's pottery workshop-school. 1918, Rastatt (from the collection of M. and M. Labunki). *Notes on art*(Vol. 29,pp. 34).Philadelphia [in Ukrainian].

(1917). News in the camp. *Enlightenment: the magazine of the prisoners of the community of the «Independent Ukraine», 8 (73)*.